

ЕТНОНІМ ЧЕРЕКЕС (ДО СЕМАНТИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ЕТНОНІМІВ)

Бушаков В. А.

У минулому черкесами називали усіх адигів Кавказу: адигейців, черкесів, кабардинців та убихів. Самоназва адигейців, черкесів та кабардинців – *адиге* [Народы Кавказа, 138, 200]. З етнонімом *адиге* пов'язані абхазська назва адигів *азыху*, назва абхазів *азыгъа* у племені шапсугів та назва південних абазинів *джіхі* у грузин [Волкова 1973, 19]. До монгольського нашестя XIII ст. предки адизьких народів були відомі в античних та візантійських джерелах як *зіхі* (*Zixoi*), а в ранньому середньовіччі як *касоги* (давньоруські літописи), народ *قاشاق* *кашак* у Ма'суді (X ст.) [Волкова 1973, 19–20; Гадло 1979, 74], країна *Касахія* у Константина Багрянородного (X ст.). Етнонім *касоги*, що поширився на всіх адигів, явно став відомим від предків осетинів – аланів: осетини дотепер називають кабардинців та їхню країну *kæsæg*, свани також іменують усіх адигів *кашаг* (мн. *кашгар*), а Північнокавказьку рівнину – *Кашаг* [Абаев 1958, 588–589; Волкова 1973, 20; История народов Северного Кавказа, 123; Константин Багрянородный 1989, 401, прим. 15]. Абазини іменували адигів (адигейців, черкесів та кабардинців) *авхъауа* “народ, що знаходиться на початку середини” [Клычев 1984]. В. І. Абаєв вважає, що ім'я *дигорці* (*dygur / digor*) перейшло на західну частину осетинів від субстратного кавказького племені і що воно споріднене з етнонімом *адиге*: компонент **-dig-** + афікс множини **-ur/-or** [Абаев 1949, 105; Абаев 1958, 379–380]. Л. Г. Лопатинський і К. Ф. Ган пояснювали етнонім *адиге* як “водяні, приморські жителі” з абх. **адзы** ‘вода’ (пор. груз. **згъва**, сван. **зугъва** ‘море’) [Коков 1974, 169].

Константин Багрянородний писав: “За Таматархой, в 18 или 20 милях, есть река по названию Укрух, разделяющая Зихию и Таматарху, а от Укруха до реки Никопсис, на которой находится крепость, одноименная реке, простирается страна Зихия. Её протяженность 300 миль. Выше Зихии лежит страна, именуемая Папагия, выше страны Папагии – страна по названию Касахия, выше Касахии находятся Кавказские горы, а выше этих гор – страна Алания. Вдоль побережья Зихии [в море] имеются островки...” [Константин Багрянородный 1989, 174/175]. Назва *Зіхія*

(*Zixia*) пов'язана з етнонімом *адиге*. Зіхія простягалася від Кубані (*Укрух*) вздовж чорноморського узбережжя до Авазії (*Абхазії*) [Там само, 404, прим. 56, 60]. Папагія (*Папаяія*) могла бути групою адизьких племен, що мешкали на північному сході від Зіхії [Там само, 401, прим. 14], або Сванетією. Касахія могла бути самою східною групою адизьких племен [Там само, 401, прим. 15], але можна припустити, що первісними кашагами був той давній народ, сліди мови якого збереглися в багатьох топонімах Дігорії (назви, що закінчуються на *-ск-*) та Балкарії (назви на *-шк-*) [Абаев 1949, 289–290; Коков, Шахмурзаев 1970, 6; Байчоров 1996, 72–78; Байчоров 1982, 55–61]. С. Я. Байчоров намагається етимологізувати ці субстратні топоніми з тюркських мов. Встановленню їхньої мовної приналежності міг би посприяти аналіз схожих топонімів на *-ск-/шк-* із різних регіонів Приельбрусся: *Дзиласкэ – Дзираскэ* (Дігорська ущелина) – *Зырышкы, Зырнашкы* (Балкарія), *Дзэгэ-раскэ* (Дігор. ущ.) – *Зэгъариск* (Куртатинська ущ.), *Искэ* (Дігор. ущ.) – *Ыхшы ыран, Ыхшыт* (Балкарія), *Кусэскэ* (Дігор. ущ.) – *Хуцошху* (Балк.), *Лоски* (Дігор. ущ.) – *Ыльшыкы* (Балк.), *Толоскэ – Турускэ* (Дігор. ущ.), *Цороскэ* (Дігор. ущ.) – *Рцывашки ~ Урцывашки* (Балк.), *Хасаскэ* (Дігор. ущ.) – *Хасха – Эхсаск* (Алагирська ущ.) – *Хоска* (Курт. ущ.) – *Хашки* (Балк.). Можна припустити, що після асиміляції кашагів осетинами, кабардинцями та кипчаками, їхнє ім'я перейшло на адигів. Арабські та персидські автори XIII–XV ст. етнонім *кашаг* вже не вживали [Волкова 1971, 21].

Етнонім *черкес* вперше засвідчено як *серкесут* у «Щирому переказі монголів» (1240 р.), у переліку народів, які Чингізхан планував підкорити на заході [Козин 1941, 188, 192]. Він набуває поширення після монгольських завоювань. Існує чимало етимологій етноніма *черкес* [Коков 1966, 175–181], з яких слушним видається припущення, висловлене у статті «Черкесы, казаки и адехе», опублікованій у журналі «Русский вестник» (1863. Т. 48, № 11–12): перс. *сер-кют* (бунтівники) або *серкес* (головоріз), від адехського та тюркського *сер-кес* (той, що пересікає дорогу, тобто розбійник), від тур. та араб. *шеркес* (порушник порядку, закону) [Там само, 175]. З історичної, семантичної та фонетичної точок зору зіставлення етноніма *черкес* з перс. *شك رسه* [*sär-kāsh ~ sär-kesh*] ‘непокірний’, ‘зухвалий’ [ПРС, 282], ‘rearing the head, refractory, rebellious, mutinous, disobedient, contumacious, obstinate, proud, arrogant, insolent, licentious’, ‘revolted, disloyal’ [Platts 1884, 648] та афр.

شكرسد [саркаш] ~ سكرسد [сарках] ‘впертий’, ‘непокірний’ [Асланов 1985, 512] є вірогідним. Перс. شکرسد [с’яр-к’аш, с’яр-кеш] утворене з іменника رس [с’яр] ‘голова’ та основи теперішнього часу дієслова نديش [к’ашідан ~ кешідан] ‘тягнути, волочити’, пор. перс. شکرسد [к’ашті-к’аш ~ к’ашті-кеш] ‘бурлак’, де شکرسد [к’ашті] ‘корабель’ (див. [ПРС, 662]). Зазначені перська та афганська лексеми були запозичені тюркськими мовами: башк. сәркәш ‘неслухняний, впертий’, ‘забіякуватий’ [БРС, 571], каз. шәлкес ‘забіяка, шибеник’ [КазРС, 506], кирг. Чаркнеш ~ чәркәш ‘впертий, неслухняний’ [КиргРС, 350], тур. serkeş ‘непокірний’, ‘бунтівний’ [ТРС, 764].

Етнонім черкес سكرچ представлений в золотоординському антропоніміконі – *емір Черкес* з монгольського племені сіджі-ут у золотоординського хана Токти [Рашид-ад-дин 1952, 183], начальник Солката і правитель Криму *Черкес-бей* (XIV ст.) [Мурзакевич 1837, 52; Лашков 1897, 17–18], *Черкас князь Ордынської* у Криму (1524 р.) [Имянной список, 413], а також в антропонімії татар – ім’я *Черкас* [Саттаров 1981, 212], ойконім *Черкас* у Казанському повіті [Чернышев 1971, 279, 289] та калмиків – *Серкиш* [Справочник личных имён, 245]. Від імені родоначальника чи кавказького етноніма походять такі родоплемінні назви: плем’я *черкес* кочових узбеків [Султанов 1982, 33], рід *черкеш* алабугатських татар (ногайців) у пониззі Волги [Арсланов 1978, 91], рід *черкес* ~ *черкеш* ~ *серкеш* ~ *шеркеш* покоління байули племені алчин Молодшого жузу казахів [Аристов 1896, 379, 380, прим. 2; Букейхан 1927, 77; Востров, Муканов 1967, 81, 106; Нурмагамбетов 1984, 94–96].

Час появи й поширення етноніма *черкес*, лексеми кирг. **чаркнеш** ~ **черкеш**, каз. **шәлкес**, наведені вище родоплемінні імена та антропоніми, *серкесут* «Щирого переказу», ног. **шеркеш** ‘черкес’ [НРС, 410] дають вагомі підстави припустити, що він утворився у мові кипчаків, які перебували в тісних міжетнічних стосунках з адигами, й набув поширення в золотоординську епоху. Вживання кипчаками лексеми із семантикою ‘непокірний’, ‘зухвалий’, запозиченої з іранських мов, щодо адизьких народів було вмотивоване самостійністю, войовничістю, рисами національного характеру останніх: “Их храбрость, лихое наездничество, рыцарство, великодушие, гостеприимство так же славились, как красота и грация их мужчин и женщин”, “Они с гордостью говорят: *ssé adigh* – я *adige*” [ЭС. 1903. Т. 38А, кн. 76, 580, 581], “кабардинцы – воинственная

отрасль черкесского племени”, “Кабарда была и поныне еще остается для горцев школой хорошего тона и манер. Все горцы Северного Кавказа, а за ними и казаки, заимствовали у кабардинцев форму одежды, вооружение, посадку на коне и т. п.” [ЭС. 1894. Т. 13А, кн. 26, 780, 781], – пор. етноніми із семантикою, близькою до семантики етноніма *черкес*: **abar* ~ *apar* ~ *avar* “авари”, який Ю. Немет поясняє з тюрк. **aba** – “бути впертим, непокірним”, *džürčen* “чжурчжені”, ймовірно, з маньчж. **džurče** – “чинити опір, відмовляти у пошані” [Менгес 1979, 121], український субетнонім *гуцули*, утворений з рум. **hoț** – “грабіжник, розбійник” [Рикман 1989; Бушаков 2004, 25–28], та етнонімічний термін *остяк*, що походить з кипчацького ***öštäk** – ‘ворогуючий, ворожий’ [Бушаков 2000]. До перської етнонім *черкес* (سركچ [чяркяк]) потрапив вже з тюркських мов.

З черкесами, що оселилися на Дніпрі, ймовірно, пов’язане походження міста Черкаси, по якому росіяни у XVI–XVII ст. іменували українських козаків та українців Середнього Подніпров’я черкасами [Горленко 1982]. В кінці XVI ст. запорізки черкаси у пониззі Дону, між річками Манич та Аксай, заснували постійні юрти, з яких у документі 1614 року згадується Черкаський городок, пізніше відомий як Черкаськ (нині станиця Старочеркаська), що був адміністративним центром Великого Війська Донського до його переведення 1805 року в Новочеркаськ [Сухоруков 1988. № 9, 105, 117, прим. 161а; ЭС. 1897. Т. 21, кн. 41, 302; ЭС.1900. 31, кн. 61, 455].

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ

абх. – абхазька	маньчж. – маньчжурська
араб. – арабська	ног. – ногайська
афг. – афганська (пушту)	перс. – перська
гр. – грецька	рум. – румунська
груз. – грузинська	сван. – сванська
каз. – казахська	тур. – турецька
кирг. – киргизька	тюрк. – тюркські

ЛІТЕРАТУРА

Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. I. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 601 с.

Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. В 4 т. – Л.: Наука, 1958. – Т. 1 (А–К). – 655 с.

Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. – СПб., 1896. – Вып. 1. – С. 277–456.

Арсланов Р. Ш. О влиянии языка юртовских татар (ногайцев) на язык татар Наримановского района Астраханской области // Учен. зап. Казан. пед. ин-та. – Казань, 1978. – Вып. 186. – С. 107–119.

Асланов М. Г. Пушту-русский словарь. 2-е изд. – М.: Рус. яз., 1985. – 1008 с.

Байчоров С. Я. Гуннско-протобългарско-северокавказские языковые контакты // Вопросы языковых контактов (Северокавказский ареал). – Черкесск, 1982. – С. 44–62.

Байчоров С. Я. К этимологии этнонима черкес // Вопросы лексики и грамматики языков народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1984. С. 39–45.

Байчоров С. Аланы (асы) в свете новонайденных источников // Мара mundi /Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. – С. 59–83.

БРС – Башкирско-русский словарь / Под. ред. З.Г. Ураксина. – М.: Дигора, Рус. яз., 1966. – 884 с.

Бушаков В. Етнонімічний термін остяк (до семантичної типології етнонімів) // VI Сходознавчі читання А. Кримського / Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (30–31 жовтня 2002 р., м. Київ). – Київ, 2002. – С. 66-67.

Бушаков В. А. Субетноніми карпатських українців у контексті світового етнонімікону // Студії з ономастики та етимології 2004 / Доповіді та повідомлення наукового семінару “Ономастика Карпатського регіону” (м. Київ, 20–21 жовтня 2004 р.). – Київ, 2004. – С. 23–30.

Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – М.: Наука, 1973. – 208 с.

Востров В. В. Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 208 с.

Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – Л.: Наука, 1979. – 216 с.

«Имянной список Крымским царевичам, князьям, мурзам и всяким чиновным людям, которые шертовали великому князю

Василию Иоанновичу с царем Сеидет-гиреем перед посланником Остафьем Андреевым. 1524 г.» // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1963. – Т. 6. – С. 412–415.

Горленко В. Ф. Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. // Советская этнография. – 1982. – № 3. – С. 96–107.

История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. / История народов Северного Кавказа. – М.: Наука, 1988. – 544 с.

Букейхан А. Н. Казаки Адаевского уезда // Казаки: Антропологические очерки / Материалы Особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып. 3. Серия казахстанская. – Л.: Изд-во АН СССР, 1927. – С. 60–82.

КазРС – Казахско-русский словарь. 2-е изд., перераб. и доп. / Сост. Х. Махмудов, Г. Мусабаев. — Алма-Ата: Гл. ред. Казах. сов. энциклопедии, 1987. – 512 с.

КиргРС – Киргизско-русский словарь. В 2 кн. / Сост. К. К. Юдахин. – М.: Сов. энциклопедия, 1965. – Кн. 2 (Л–Я). – 480 с.

Клычев Р. Н. К семантике и структуре полузабытого этнонима агвхъауа / агвхауа // Вопросы лексики и грамматики языков народов Карачаево-Черкесии. – Черкесск, 1094. – С. 13–16.

Козин С. А. Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240 г. под названием *Монгол-ун нууца товсйуан*. Юань-чао-биши. Монгольский обыденный сборник. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – Т. 1: Введение в изучение памятника, перевод, текст, глоссарии. – 619 с.

Коков Дж. Н. Кабардинские географические названия: Краткий словарь. – Нальчик: Кабардино-балкарское кн. изд-во, 1966. – 182 с.

Коков Дж. Н., Шахмурзаев С. О. Балкарский топонимический словарь. – Нальчик: Эльбрус, 1970. – 170 с.

Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). – М.: Наука, 1989. – 496 с.

Лашков Ф. Ф. Исторический очерк крымскотатарского землевладения; Сб. документов по истории крымскотатарского землевладения. – Симферополь, 1897. – XVI, 203; III, 310 с.

Менгес К. Г. Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. – Л.: Наука, 1979. – 266 с.

Мурзакевич [Николай]. История генуэзских колоний в Крыму. – Одесса, 1837. – III, 91, V с.

Народы Кавказа. Т. 1 / Народы мира. Этнографические очерки. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 612 с.

НРС – Ногайско-русский словарь / Сост. С. А. Калмыкова. Под ред. Н. А. Баскакова. – М.: ГИИНС, 1963. – 562 с.

Нурмагамбетов А.Н. О казахских этнонимах адай и шеркес // Тюркская ономастика. –Алма-Ата: Наука, 1984. – С. 89-96.

ПРС – Персидско-русский словарь. 3-е изд. / Сост. Б. В. Миллер. С приложением грамматического очерка, сост. В. С. Расторгуевой. – М.: ГИИНС, 1960. – 668 с.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1, кн. 1. – 221 с.

Рикман Э. А. К характеристике восточнославянско-восточногерманских взаимоотношений в северо-восточных Карпатах (об этнониме гуцул) // Имя – этнос – история / Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – М., 1989. – С. 191–198.

Саттаров Г. Ф. Татар исемнәре сүзлеге. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1981. – 256 с.

Справочник личных имён народов РСФСР. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1979. – 288 с.

Султанов Т. И. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв.: (Вопросы этнической и социальной истории). – М.: Наука, 1982. – 133 с.

Сухоруков В. Историческое описание земли Войска Донского / Публикация и комментарии Н. Коршикова и В. Королёва // Дон. – 1988. – № 4–12; 1989. – № 1–12; 1990. – № 1–12.

ТРС – Турецко-русский словарь. 48 тыс. слов. – М.: Рус. яз. – 966 с.

Чернышев Е. И. Селения Казанского ханства (по писцовым книгам) // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. – Казань, 1971. – С. 272–292.

ЭС – Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1890–1904. – Т. 1–41А, кн. 1–82.

Platts J. T. A Dictionary of Urdū, Classical Hindī, and English. London, 1884. – V. 1. – 620 p.; V. 2. – P. 621–1259.